

Gulya Fruzsina¹

Elméletek és megközelítési módok a nők munkaerőpiaci diszkriminációjáról²

Absztrakt

A tanulmány a nők munkaerőpiaci diszkriminációját magyarázó elméleti kereteket vizsgálja. Elkülöníti a biológiai nemet a nemi szerepektől, amelyek sztereotípiákon és hatalmi viszonyokon alapulnak. Az elemzés mikro-, mezo- és makroszintű elméletekre épít, többek között az emberi tőke elméletére, a statisztikai és ízlés alapú diszkrimináció modelljeire, valamint a feminista jogelmélet megközelítésére. Kiemelt figyelmet kapnak azok a társadalmi és intézményi mechanizmusok, amelyek különösen az anyák számára nehezítik meg a munkaerőpiaci érvényesülést. Catharine MacKinnon dominanciaelméletére támaszkodva a tanulmány kritikával illeti a hagyományos, azonosságra vagy különbözőségekre épülő jogi megközelítéseket, és amellett érvel, hogy a nemek közötti egyenlőtlenség nem csupán morális, hanem elsősorban politikai természetű probléma.

Kulcsszavak: munkaerőpiaci diszkrimináció; nemi szerepek; anyaság és munkavállalás; hatalmi viszonyok; feminista jogelmélet

Abstract

This study examines the theoretical frameworks that explain labor market discrimination against women. It distinguishes between biological sex and gender roles, which are rooted in stereotypes and power relations. The analysis draws on micro-, meso-, and macro-level theories, including human capital theory, models of statistical and taste-based discrimination, and approaches from feminist legal theory. Particular attention is given to the social and institutional mechanisms that hinder women's – especially mothers' – participation in the labor market. Building on Catharine MacKinnon's theory of dominance, the study critically assesses traditional legal approaches based on sameness or difference, arguing that gender inequality is not merely a moral issue but fundamentally a political one.

Keywords: labor market discrimination; gender roles; motherhood and employment; power relations; feminist legal theory

I. Bevezetés

Akár közjogi, akár magánjogi jogviszonyokban gondolkozunk, a jogviszony alanyaként az ember csupán természetes személyként jelenik meg, a jogképesség és cselekvőképesség kérdésén túl személyes jellemzőinek, így például az identitásnak nincsen jelentősége. Az esélyegyenlőségi politikák nagy hangsúlyt fektetnek a nők társadalmi helyzetének javítására, hátrányos megkülönböztetésük megszüntetésére, amelynek része a nemi sztereotípiák

¹ ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék, tanársegéd, (PhD).

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.89

felszámolása is. Ahhoz azonban, hogy ezeket vizsgálni tudjuk, nélkülözhetetlen ismernünk néhány alapvető szociológiai fogalmat azok politikamentes értelmezéséhez.

Biológiai nem vagy szexuális jelleg alatt a nőket és a férfiakat biológiailag és anatómiailag megkülönböztető jegyeket értem, amelyet a születéskor állapítanak meg és a születési anyakönyvbe jogilag bejegyeznek. Ezek a férfiak és a nők testi jellegzetességei, amelyeken az orvostudomány segítségével nem változtathatunk.

Legtöbbször társadalmi nemnek, társadalmi jellegnek, illetve társadalom által konstruált nemnek fordítják az angol „gender” kifejezést, mivel a magyar nyelvben nincs pontos megfelelője. Az elmúlt évtizedek folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy a gender fogalma alatt mást és mást értenek a tudomány egyes szereplői, a különböző mozgalmak, aktivisták és láthatóan mást a politikusok is. Kováts Eszter a szóhasználat jellemzői alapján a következő négy kategóriára bontja a fogalmat. Egyrészt, főleg angol nyelvű kontextusban, előfordul a gender kifejezés használata a biológiai nem helyett, lásd például az úgynevezett nemi kvótát (gender quota). Másodszor Kováts szerint előfordul, hogy a gender szót egyszerűen a nő szó szinonimájaként használják, pl. szakpolitikai elemzésekben, nem reflektálva annak a nemek közötti viszonyra utaló jelentéstartalmára. Harmadszor „a nemek szerinti megkülönböztetés alapvetően társadalmi jellegének” leírására szolgáló elemzési kategóriaként használják. Végül, de nem utolsósorban a nemi identitás (gender identity) szinonimájaként is megjelenik, tehát abban az értelemben, hogy az egyén a születési nemével azonosul-e.³ A magam részéről a gender kifejezésen a nők és a férfiak társadalmunk által konstruált szerepeit értem. Ahogyan Balogh Lídia tanulmányában ezt a gender konstruktivista értelmezéseként határozza meg, tanulmányomban e fogalom alatt nők és férfiak társadalmi szerepeit, „illetve a női és férfi szerepekhez kapcsolódó társadalmi elvárásokat, sztereotípiákat és hatalmi viszonyokat” igyekszem megragadni általa.⁴

II. Elméleti megközelítések

A nők társadalmi helyzete széles körben kutatott terület a hazai és a nemzetközi tudományos szférában is. Nem csupán a szociológia, de – a teljesség igénye nélkül – a pszichológia, a szociálpszichológia, a médiatudomány és a jogtudomány területén is számos olyan kutatás található, amely a nők hátrányos helyzetét vizsgálja valamilyen aspektusból. További, a nők csoportjára is alkalmazható elméleti magyarázatokat találhatunk más sérülékeny vagy alávetett csoportokról szóló tanulmányokban. Kijelenthető, hogy a fejlett nyugati társadalmak mindegyikében léteznek hatalom- és státuszkülönbségek, ebből kifolyólag a nők és a férfiak társadalmi pozíciója eltérő.⁵ A nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségekről szóló elméletek tehát sokrétűek, ezért érdemes őket elemzési szintjük szerint csoportosítani.⁶ Ez

³ Kováts Eszter: Az angolszász viták jelentősége a magyar kormányzat „genderideológiára” hivatkozó mozgósításában és a hamis szembeállítások meghaladásában. Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E folyóirat 2018/1. szám, pp. 46-67. o.

⁴ A tanulmány témája szempontjából nem tartom célravezetőnek és szükségesnek sem az elmúlt évtizedben nem csak a magyar közpolitikában, közbeszédben tapasztalt, a gender fogalmáról szóló viták ismertetését. A témában lásd bővebben: Balogh Lídia: A gender mint jogi fogalom: – és egy kérdés: mit adott a nőknek a gender? In Fundamentum 2023/1. szám, pp. 38-55. Barát Erzsébet Paradoxes of the Right-Wing Sexual and Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies. In Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe. Möser, Cornelia – Ramme, Jennifer – Takács, Judit (szerk): Palgrave Macmillan, London, 2021, pp. 173–199.

⁵ Ridgeway, Cecilia L. – Bourg, Chris: Gender as status: an expectation states theory approach. In Eagly, A. H. – Beall, A. E. – Sternberg, R. J. (eds.): The psychology of gender, 2nd edition. Guilford Press, New York, 2004, 217–241. o.

⁶ A felosztás Höpflinger és szerzőtársaitól ered, idézi Nagy Beáta: Női menedzserek. Aula Kiadó, Budapest, 2001, 208. o.

segíthet annak szemléltetésében is, hogy a jogi szabályzás hol és hogyan (lenne) képes beavatkozni az egyes diszkriminatív folyamatokba.

A mikroszintű elméletek egyéni szinten, a mezoszintű elméletek csoportközi, illetve szervezeti szinten, a makroszintű elméletek csoport feletti és társadalmi szinten vizsgálják az adott – jelen esetben a nők diszkriminációjának – társadalmi problémáját. Akár az egyéni szinttől távolodunk a társadalmi szintig, akár fordítva, ezek az elméletek gyakran összefüggenek egymással, rendszerben értelmezhetőek igazán.

A munkaerő-piaci részvételre vonatkozóan, az egyén szintjén értelmezhető elmélet a közgazdaságtanból ismert emberi tőke elmélete. E szerint az emberek életük során az oktatás és később a munkatapasztalat, továbbképzések révén olyan tudást halmoznak fel, amely növeli „termelőképességüket.” Ez látszólag szemben áll azzal a ténnyel, hogy az iskolai végzettség egyes kategóriáiban a nők felülreprezentáltak (több nőnek van felsőfokú végzettsége, mint férfinak⁷). Ugyanis a befektetés megtérüléséhez a nőknek a gyermekvállalás és később a gondozási feladatok ellátása miatt (szünet, betegség) többször kell hosszabb-rövidebb távra felfüggeszteniük a munkaviszonyukat, ami aztán hátrányként csapódik le a munkaerő-piaci részvételben.⁸

A nők vezető pozícióba kerülésének nehézségeivel kapcsolatosan a szociálpszichológia területéről származó elmélet a kettős kötés elmélete. A kettős kötés paradox helyzetet jelöl: ha egy nő úgynevezett feladatorientált csoportban a nőknek tulajdonított nemi sztereotípiáknak megfelelően viselkedik, azaz szelíd, barátságos, csapatjátékos, engedelmes, a társadalom alkalmatlannak tartja vezető pozíció betöltésére. Ellenben, ha a vezető szerephez kapcsolódó sztereotípiáknak megfelelő magatartást tanúsít, azaz határozott, önálló, kezdeményező, akkor a környezet szerint elveszti nőiességét, túl férfiasan viselkedik.⁹ Amerikában már a hatvanas évek óta kutatott jelenség: ha egy nő vezető pozícióba jut, könnyen méhkirálynő¹⁰ lehet belőle. A metafora arra utal, hogy a vezető pozícióba kerülő nők a méhkirálynőkhöz hasonlóan nem tűrnek meg a környezetükben más nőket, nem segítik nőtársaikat a munkahelyi előmenetelben, hiányzik belőlük a szolidaritás. Ez az attitűd gátolja a nők munkahelyi mobilitását.

A téma szempontjából a mezoszintű elméletekhez tartoznak azok a magyarázatok, amelyek szervezeti (vagy csoportközi) szinten értelmezik a nők hátrányos megkülönböztetését. Ide tartoznak a nemi sztereotípiákkal kapcsolatos elméletek. A sztereotip gondolkodáson merev és rugalmatlan kategóriákban való gondolkodást értünk.¹¹ A nemi sztereotípiák magukba foglalják az adott csoport (nő, férfi) tagjára jellemzőnek tartott külső és belső tulajdonságokat. Így „a férfiak dominánsak, racionálisak, objektív gondolkodásúak, függetlenek, könnyen döntenek, versengők, agresszívek, képesek másokat vezetni, jók matematikából és a természettudományokban, érdekli őket az üzlet, a sport és a politika. A nők engedelmesek, intuitívek, tiszteletteljesek (a férfiak iránt), érzelmesek, szubjektívek, hiszékenyek, függőek, érzékenyek mások igényeire, törődők, hajlandók másoknak szentelni magukat, jók a

⁷ KSH A 25–64 éves népesség megoszlása iskolai végzettség szerint [%]. Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0027.html

⁸ Belinszki Eszter: A munka nemesít? Elméleti magyarázatok a nők munkaerő-piaci részvételéről. In Szociológiai Szemle, 1997/1. szám, 7. évf, 133–153. o.

⁹ Nguyen Luu Lan Anh: Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. In Magyar Pszichológiai Szemle, 2005/ 1. szám, LX évf. 111–134. o.

¹⁰ Méhkirálynő szindróma: Queen Bee syndrome Elsőként lásd: Staines, Graham – Epstein Jayaratne, Toby – Tavis, Cavis: The queen bee syndrome. In Psychology Today. Vol 7, No 8, 1974, pp. 55–60. További kutatások a témában: Derks, Belle – Ellemers, Naomi – Laar, Colette van – Groot, Kim: Do sexist organizational cultures create the Queen Bee? In British Journal of Social Psychology, 2011, pp. 519–535. Ellemers, Naomi – van den Heuvel, Henriette – Gilder, de Dick – Maass, Anne – Bonvini, Alessandra: The underrepresentation of women in science: Differential commitment or the queen bee syndrome? In British Journal of Social Psychology, 2010, Vol. 43, pp. 315–338.

¹¹ Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 715. o.

házimunkában és a gyermekgondozásban.”¹² A társadalmiszerep-elmélet szerint elsősorban a társadalmi munkamegosztás hatására alakultak ki és maradtak fenn a nemi sztereotípiák.

Az anya-gyermek interakciót vizsgáló tanulmányok szerint a kezdetektől különbség van aközött, hogy hogyan foglalkoznak egy fiúval és hogyan foglalkoznak a lánnyal szüleik, és később a gondozók, tanítók, oktatók is. Ebben azt kell látnunk, hogy a felnőttek attól függően tulajdonítanak jellemvonásokat a csecsemőnek, hogy kisfiúnak vagy kislánynak tekintik őt,¹³ és ez meghatározó a nemi szocializáció, azaz a nemi sztereotípiák elsajátításának folyamatában. A tanulmány témájához nem kapcsolódik szorosan, ezért részletesen nem mutatom be, ugyanakkor illusztrációként érdemesnek tartom megemlíteni Albert Bandura¹⁴ amerikai pszichológus szociális tanulás elméletét.¹⁵ Ez azt a hétköznapiokból jól ismert magatartást ragadja meg, amikor a gyerek viselkedését környezete (szülők, gondviselők, de a szomszéd, a járókelők is) jutalmazással vagy büntetéssel, tehát az elvárt magatartás megerősítésével igyekeznek formálni. A kíváncsi viselkedés azonban mást jelent lány és mást jelent fiú esetében, így a megerősítések által a gyerekek azt internalizálják, milyen a megfelelő viselkedés a társadalom szemében a lánytól és a fiútól. Öltöztetésükben, frizurájukban, a nekik válogatott játékokban, a rájuk vonatkozó eltérő jelzőkben mind-mind különbséget tapasztalhatunk a gyerekek esetén, akik két éves korukra tudják magukról, hogy kisfiúk vagy kislányok, és másokat is kategorizálni tudnak eszerint.¹⁶ Fényes Hajnalka könyvében alaposan körbejárja az oktatás területén megfigyelhető nemi sajátosságokat.¹⁷ Ebben kitér a rejtett tanterv szerepére is, amely a tananyag explicit átadása mellett a társadalmi normák és többek között a nemi sztereotípiák átadásának is eszköze. A közoktatásban eltöltött évek során így gyorsan elsajátítják a gyerekek, hogy a lányok szorgalmasak, a fiúk pedig okosak (csak lusták). A gyerekek a pályaválasztáshoz jutva már maguk is birtokolják azokat a társadalmi elvárásokat, amelyek a lányok és fiúk nemi szerepeihez kapcsolódnak, így mindkét nem a hagyományosan nőiesnek vagy férfiasnak tartott foglalkozások felé fordul a pályaeorientáció során. A nemi sztereotípiák és a társadalmi egyenlőtlenségek így generációról generációra újratermelődnek, azok minden káros hatásával együtt.

Szintén jellemző példa a kisgyermekes anyukákhoz mint munkaerőhöz tapadó sztereotípiák, amelyek megnehezítik számukra az újbóli elhelyezkedést. Ahogy az anyasági hátránynál részleteztem, a gyermeket nevelő nőket a kutatás eredményei szerint nem tartják megfelelő munkavállalónak. A gyermek miatti „gyakori hiányzás” félelme tipikusan olyan jellemző, amely miatt az állásinterjún hátrányba kerül egy nő a gyermektelen nő, illetve a férfi vetélytársával szemben is. A gyermek betegségének lehetősége a társadalomban szintén a hagyományos szülői szerepekre alapoz: a kisgyermekes női munkavállaló esetén gyakran fel sem merül annak a lehetősége, hogy nem az ismét munkába álló szülő (vagyis = az anya), hanem a töretlen gazdasági aktivitású apa gondoskodik a közösen nevelt gyermekről annak megbetegedése esetén.¹⁸

¹² Kovács Mónika: Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. In *Educatio*, 2007/1. szám, 99–114.

¹³ Giddens 2003: 182. o.

¹⁴ Kanadai származású.

¹⁵ Bandura, Albert: Social-Learning Theory of Identificatory Processes. In *Handbook of Socialization. Theory and Research*. Goslin, David A. (szerk.): Rand McNally & Company, Chicago, 1969, pp. 213-262.

¹⁶ Hiánypótló kutatást végzett Pálóczi Bence OTDK dolgozatában a nemi sztereotípiákról magyar képes mesekönyvekben és meseregényekben. A dolgozat alapján készült publikációt lásd: Pálóczi Bence – Nagy Beáta: Nemi sztereotípiák a mese- és gyermekkönyvekben, pp. 85-102. In Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017, 236 pp.

¹⁷ Fényes Hajnalka: A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. Debrecen University Press, Debrecen 2010, 228. o.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy a gyermek felügyelete akár betegség, akár szünidő, nevelés nélküli nap stb. miatt kell megoldani, a szabadnapok „fel- vagy elhasználása” után keresetkieséshez vezet. Amennyiben az apa magasabb fizetéssel rendelkezik, otthon maradása nagyobb anyagi veszteséget jelent a családnak, mint az anya fizeteskiesése.

A sztereotípiatartalmak modellje szerint az emberek két ismérv szerint gondolkoznak másokról. Egyrészt, hogy azok szándékai jók vagy rosszak, azaz szeretetreméltók-e. Másrészt, hogy képesek-e szándékaikat véghez vinni, azaz kompetensek-e. A két dimenzió négy kategóriát hoz létre. A társadalom számára fenyegető csoport lehet az, amelyiket kompetensnek tartja, de nem kedveli.¹⁹ Fiske szerint az inkompetens és szeretetreméltó csoportba tartoznak például az idősek és a háziasszonyok.²⁰ Ha a nemek viszonylatában nézzük a modellt, a férfiak a sztereotípiák alapján kompetensek, míg a nők inkább szeretetreméltók, ezért a munkaerőpiacon a nők kevésbé számítanak kompetensnek a férfiakhoz képest.

A következőkben nem a diszkrimináció törvényi tényállásairól beszélek, hanem közgazdasági diszkriminációs modellek két csoportjáról: az ízlés alapú és a statisztikai diszkriminációról. Ezek valójában egyéni döntések, és mint ilyen, az egyéni szintű magyarázó elméletekhez tartoznának, ugyanakkor mivel a munkáltató nevében végzik a kiválasztást / előléptetést / béralkut / gyermekvállalás utáni foglalkoztatás feltételeit stb., a mezosztintú elméletek között tárgyalom őket. „A sztereotipizálás során az egyén a csoportra vonatkozó elvárásait és asszociációit a csoport egy tagjára alkalmazza.”²¹ Előítélet esetén már érzelmi reakcióról beszélünk, és annak megfelelően viszonyulunk a konkrét személyhez, ahogyan az általunk hozzárendelt csoporthoz tesszük. Előítélet esetén gyakran nem áll konkrét tapasztalat az érzelmek, indulatok mögött, mégis erősen befolyásolják az egyént annak döntéshozatalában. Diszkrimináció esetén azt a személyt, akit valamilyen sztereotípiák alapján (milyenek a női munkavállalók) egyes kategóriákba soroljuk (nem kompetensek, megbízhatatlanok), inkább elkerüljük (előítélet), és nem vesszük fel munkatársnak. Az ízlés alapú diszkrimináció esetén a személyes előítéletei, egyéni preferenciái miatt a munkáltató egyszerűen nem akar együtt dolgozni egyes csoportok tagjaival. Az eredeti elmélet a diszkrimináló személye szerint három típust különböztetett meg: a munkáltatói és a munkatársi, illetve a vásárlói diszkriminációt. A munkáltató oldaláról a diszkrimináció az álláshirdetésre jelentkező elutasításában vagy alacsonyabb bérekben fejeződik ki. A munkatársak oldaláról szintén a bérekben és az előléptetések kapcsán hozott döntésekben mutatkozik meg. A vásárlói diszkrimináció véleményem szerint a tanulmány szempontjából nem releváns, ezért nem részletezem.

A statisztikai diszkrimináció oka a korlátozottan hozzáférhető információ. A munkaerőpiacon az állásra jelentkező konkrét személyekről objektíven keveset tud meg a kiválasztást végző dolgozó: látja a jelentkezést, az ahhoz csatolt önéletrajzot, ha szükség volt rá, a motivációs levelet. Ezekből az információkból pontosan nem derül ki, hogy a jelölt mennyire megbízható, milyen a munkamorálja, mennyi a munkabírása, mennyire elkötelezett stb. Az elmélet szerint a többletköltség elkerülése érdekében²² (és mondhatnánk, hogy az állásinterjún tiltott kérdések elkerülése miatt) a hiányos információkat a kiválasztást végző személy(ek) a jelölt (vélt vagy valós) társadalmi csoportjának jellemzőiből pótolja.^{23,24}

Hibás alapú diszkriminációnak nevezi Nagy Beáta azt az esetet, amikor a férfiak, a férfiak által dominált foglalkozásokat tekintve alábecsülik a nők lehetséges teljesítményét az

Ez racionális magyarázata annak, hogy inkább az anyák maradnak otthon a gyermekkel, amely ugyanakkor véleményem szerint nem enyhíti a sztereotípiák káros hatását.

¹⁹ Fiske ide sorolja a feministákat.

²⁰ Fiske, Susan T.: Sztereotipizálás, előítélet és diszkrimináció: társas torzítások. In Fiske, Susan T.: Társas alapotívumok. Osiris, Budapest, 2006, 511-582. o.

²¹ Fiske: i.m. 513. o.

²² Nem megfelelő a munkavállaló, újra kell kezdeni a kiválasztást.

²³ Lovász Anna – Telegdy Álmós: Munkapiaci diszkrimináció – típusok, mérési problémák, empirikus megoldások, 21–30. o. In Sik, Endre – Simonovits, Bori (szerk.): A diszkrimináció mérése: E-tankönyv. ELTE TÁTK, Budapest, 2012, 351. o.

²⁴ Ennek értelmében a tiltott kérdések, és a nők mint munkavállalók csoportjára vonatkozó sztereotípiák is hátrányosan érinthetik a nőket.

adott területen. Míg a statisztikai diszkrimináció adatokon alapul, addig a hibás alapú diszkrimináció valótlan vélekedéseken nyugszik.²⁵

Végül az elméletek közül makroszinten érdemes megemlíteni a státuszjellemzők elméletét. E szerint a feladatorientált csoportok tagjai várakozásokat alakítanak ki társaik jövőbeli teljesítményére vonatkozóan a múltbeli tapasztalataik és/vagy diffúz státuszjellemzők alapján. Ilyen diffúz státuszjellemző a nemi hovatartozás, az anyaság (terhesség), de az életkor vagy az iskolai végzettség is, amelyek mind befolyásolják a teljesítményre vonatkozó várakozásokat. Ezek fennállnak akkor is, ha a nem mint általános státuszjellemző a feladat szempontjából közömbös, mivel a férfiakat általában magasabb megbecsültség, több tisztelet, nagyobb fontosság, kompetencia övezi. Ezért a nők eleve hátrányos helyzetből indulnak.²⁶ A kompetencia tehát nem elég: a nőnek átlagon felülinek és kiemelkedőnek kell lennie, mert le kell küzdenie azt a társadalom által létrehozott hátrányt, amely azokból a sztereotípiákból adódik, amelyek szerint a nők alkalmatlanok vezető pozíció betöltésére, vagy ha alkalmasak is, nem annyira azok, mint férfi társaik.²⁷

Alice H. Eagly és Wendy Wood szociokulturális vagy szociális szerep elmélete szerint korábban, amikor még a létfenntartás szempontjából meghatározó jelentősége volt a nemek közötti fizikális különbségeknek, szükségszerűen alakult ki a nemek közötti munkamegosztás. A posztindusztriális társadalmakban viszont annak ellenére, hogy a fizikai erőnek, állóképességnek (amely a vadászathoz valóban fontos volt) már nincsen akkora jelentősége, a régi, megszokott rendszer továbbra is fennmaradt. A nőkről és férfiakra szóló közös tudás, amelynek része a nemi sztereotípiák összessége, a szocializáció útján újratermelődik.²⁸

Catharine MacKinnon, amerikai jogtudós elemzéseinek gondolatmenetét követve, az azonosság-tétel szerint a nőket aszerint értékelik, amennyiben a férfiakkal azonosak, vagyis a nők egyenlőségének, társadalmi elfogadottságának, sikerének mértéke attól függ, miben és mennyire hasonlítanak a férfiakhoz, mennyire tudnak beilleszkedni a férfiak által uralt világba.²⁹ Ez a tétel nem reflektál arra, hogy amennyire a nők különböznek a férfiaktól, annyira a férfiak is különböznek a nőktől. A különbözőség-tétel ezzel ellentétesen éppen arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nők miben nem hasonlítanak a férfiakra. MacKinnon szerint a különbözőség-tételre alapozott antidiszkriminációs és emancipatórikus politikák eleve kudarcra vannak ítélve amiatt a belső ellentmondás miatt, amit a különbözőség elismerése mellett az azonos bánásmód követelése jelent. Ezeknek a korlátos nézeteknek, és az ezekből fakadó korlátos stratégiáknak a meghaladására teljes nézőpontváltást javasol, és bevezeti a dominancia fogalmát, amit a nemek viszonyának értelmezésében kulcsfontosságúnak tart. A dominancia hangsúlyozása arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a nőket a férfiakhoz képest illetik meg jogok, de a férfi alapul vételét semmi nem indokolja a fennálló férfiuralmon kívül. A nemi szerep-semlegesség és a különös védelem elve egyaránt a férfiasságot veszi alapul, így a nők alávetettsége nem enyhül, hanem folyamatosan újratermelődik.³⁰

²⁵ Nagy: i. m.

²⁶ Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: *Through the labyrinth. The truth about how women become leaders*. Harvard Business School Press, Boston, 2007 [2007a].

²⁷ Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In Nagy Beáta (szerk.): *Szervezet, menedzsment, nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 2007, [2007b] 50–68. o.

²⁸ Eagly Alice H. – Wood Wendy: The origins of sex differences in human behavior: evolved dispositions versus social roles. In *American Psychologist*, 1999, Vol. 54, No. 6, pp. 408–423.

²⁹ MacKinnon, Catharine A.: Különbözőség és dominancia. A nemi diszkriminációról (1984). In *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról*. Pont Kiadó, Budapest, 2001, 30–41. o.

³⁰ MacKinnon 2001.

II. A feminista jogelmélet

A feminista jogelmélet megjelenése a feminista mozgalmakhoz kapcsolódik, és a kritikai jogi gondolkodás kialakulásában gyökerezik. A kritikai jogi gondolkodás tárgya a modern polgári jogrendszer alapját képező, a XIX-XX. század folyamán kialakult és megszilárdult klasszikus liberális – vagy tradicionális – jogszemlélet kritikai megközelítése.³¹

A Critical Legal Studies mozgalom (a továbbiakban CLS) ennek egyik területe. Az 1970-es években Amerikában kialakult radikális mozgalom a tradicionális jogtudomány és joggyakorlat kritikája által törekszik a társadalmi viszonyokat befolyásoló érdekrendszer láthatóvá tételére, ezáltal harmonikusabb társadalom létrejöttét segítené elő.³² A CLS képviselői szerint a hagyományos jogtudomány figyelmen kívül hagyja a jogi jelenségek mögött húzódó tényleges folyamatok felderítését, és ellenáll a változásnak. Erősen kritizálja a jogásképzést, mondván, hogy az „a fennálló társadalmi viszonyok elfogadására és működtetésére irányuló szocializációs folyamat, amely jelenlegi formájában a hierarchizált társadalmi viszonyok továbbélését szolgálja.”³³ A CLS mozgalom az 1980-as évekre széttöredezett, és olyan irányzatokban él tovább, mint a critical race studies, vagy a témánk szempontjából jelentős feminista jogelmélet.

A feminista jogelmélet szerint a tradicionális jogrendszer mögött patriarchális hatalom³⁴ áll, amely a férfiuralom, férfi dominancia megtestesítője, ezáltal a nők elnyomásának felelőse. A jog és a jogintézmények is a férfiakat alapul véve, nekik kedvezve alakultak ki. A feminista jogelmélet egyik meghatározó képviselője, Catharine A. MacKinnon szerint „az állam feminista értelemben hímnemű”, mivel a jogalkotásban, a jogalkalmazásban, a döntéshozásban jórészt férfiak vesznek részt, akik szocializációjuk során megtanulták, hogy ők a társadalom „vonakoztatási pontja.”³⁵ Ebből MacKinnon arra a következtetésre jut, hogy a jog úgy bánik a nőkkel, ahogy a férfiak bánnak velük, és ez a fennálló jogrendszer tekintetében nem csak azt jelenti, hogy a társadalomban a férfiaké a hatalom, ők uralkodnak, hanem azzal is, hogy „férfi módra” teszik ezt.³⁶

Nem tartozik a feminista jogelmélethez, de MacKinnon és más radikális feminista jogászok álláspontjának előfutáraként érdemes megemlíteni Simone de Beauvoir-t. 1949-ben jelent meg a francia feminista író, filozófus „A második nem” című műve³⁷, amelyben alaposan körbejárta a nők történetét, helyzetét. Később sokat bírált álláspontja szerint a női nem egyfajta második, másodlagos nem a férfi után, ahhoz képest, és a társadalom- illetve családszerkezet, a nyelv, a vallás, környezetünk majd minden területe azon alapul, hogy a világ hímnemű, és így a jog, a jogrendszer is az.³⁸ A francia írónőt többen felelőssé tették abban, hogy éles társadalomkritikája a nemi szerepekről és a férfi elnyomásról szerepet játszott abban, hogy

³¹ Szabadsfalvi József: Tradíció és kritika. A kritikai jogi gondolkodás múltja és jelene. In Szabadsfalvi József (szerk.): Jogbölcseleti előadások. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998, 245-264. o.

³² MacKinnon 2001.

³³ MacKinnon 2001.

³⁴ Az elmélet kora újkori kezdeteihez, annak természetességéhez és állandóságához lásd: Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In Jogi Tanulmányok, 2016/1. szám, pp. 275-284. és Uő: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, pp. 55-90.

³⁵ MacKinnon 2001.

³⁶ MacKinnon, Catharine A.: Feminizmus, marxizmus, módszer és az állam: úton a feminista jogelmélet felé, (ford. Péter Orsolya) 127-153. o. In Szabadsfalvi József (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996.

³⁷ de Beauvoir, Simone: A második nem. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.

³⁸ Monori Gábor: Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése. Doktori értekezés. 2011, Pécs.

a feminizmus második hullámához néhányan a férfiellenes, férfigyűlölő és családjától elforduló nő képzetét kapcsolták.³⁹

A tradicionális jogtudomány és jogi gondolkodás, felfogása szerint nem-semleges. A feminista jogtudomány – ahogy a korábbiakból is kirajzolódik – ezzel nem ért egyet. Melissa Burchard feminista jogelméletéről szóló munkájában – az ítélethozatallal kapcsolatosan – hasonló álláspontot képvisel.⁴⁰ Véleménye szerint az ítélkezési eljárás „semlegessége” és „pártatlansága” már önmagában a férfi nézőpontot, szempontot jelenti, mert a semleges nézőpont, a teljesen neutrális objektivitás nem lehetséges. Saját tapasztalataink, véleményünk befolyásolják döntéseinket. A jogalkotók, joggyakorlók szintén saját személyes meggyőződésük szerint cselekednek, így munkájuk során akaratlanul is megnyilvánul ideológiai elfogultságuk. Amennyiben elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, és hozzátesszük a nők alacsony reprezentáltságát a hatalmi pozíciókban, beláthatjuk, hogy a semleges nézőpont a férfi nézőpontot leplezi. Burchard rávilágít arra, hogy ha tudatosítjuk elfogultságainkat, képesek lehetünk korlátozni azok ránk gyakorolt hatását, ily módon közelebb kerülünk a „nagyobb, de nem tökéletes objektivitáshoz.”⁴¹

Martha Minow, amerikai jogász, szintén a feminista jogelmélet kutatója, felhívja figyelmünket egy fontos veszélyre, az egyoldalú szemléletmódra. Minow írásában a feminista nézőpont egyoldalúságának fenyegetéséről beszél. Álláspontja szerint óvakodni kell attól, hogy univerzálisnak tekintsünk egyfajta női nézőpontot. A feminista mozgalmak – bár idővel megjelentek különböző irányzatai – még mindig hajlamosak alapul venni az amerikai, középosztálybeli, fehér, keresztény, heteroszexuális nő helyzetét, tapasztalatait, nem fordítva figyelmet a nők sokszínűségére, eltérő társadalmi helyzetére, vallására, szexuális orientációjára, testi- és szellemi állapotára, és egyéb jellemzőire.⁴² Ez a szemléletmód így azonban ugyanolyan eredménnyel jár, mint a férfi nézőpont alapul vétele: önkényesen kijelöl egy normát, és a többi lehetséges nézőpontot háttérbe szorítja, kizárja mások érdekeinek érvényesülését.

A fent említett szerzők mindegyike úgy gondolja, hogy a társadalom, és általa a jog is, a nőket a férfihoz képest határozzák meg, semmilyen tekintetben, még azokban az esetekben sem a nőt véve alapul, amikor ez pedig magától értetődő kíváncsi lenne a joggal szemben. Ellenben amíg MacKinnon, Beauvoir és Burchard a fennálló jogrendet, jogi gondolkodást általánosan a férfiuralom miatt kritizálja, Minow rávilágít a feminista jogelmélet egyoldalú látásmódjára is, és arra szólít fel, hogy a nőket se tekintsük homogén csoportnak, mert ez totalizáló és kirekesztő számos női csoporttal szemben.

A feminista jogelmélet szorosan összekapcsolódik a gyakorlattal, mindkettő célja az intézményes férfiuralom, férfi-dominancia lerombolása, a hagyományos jogtudomány kritikája, amely által társadalmi változást akar elérni. Természetesen maga az irányzat szerteágazó, képviselői nem fogalmaztak meg egységes álláspontot.

III. A dominancia-szemlélet

A következőkben, visszatérve Catharine A. MacKinnon munkásságához, az 1984-es *Különbözőség és dominancia: a nemi diszkriminációról* című előadása⁴³ segítségével mutatom be az általa dominancia-szemléletnek nevezett elméletet. MacKinnon szerint [...] „leginkább a

³⁹ Joó Mária: Simone de Beauvoir filozófiája és a Második nem. In *Pro Philosophia Füzetek*, 2003, 35. szám, 35–55. o.

⁴⁰ Burchard, Melissa: *Feminist Jurisprudence*. In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2004.

⁴¹ Burchard: i.m.

⁴² Minow, Martha: *Feminist Reason: Getting it and losing it*. In *Journal of Legal Education*, Vol. 38, No. 1/2, March/June 1988, 47-60. o.

⁴³ MacKinnon 2001.

jog egyik sarkalatos, a nemi diszkriminációra vonatkozó tétele okolható amiatt, hogy a nők jogi egyenjogúsága semmi lényegeset nem tehetett azért, hogy a nőknek jogokat szerezzen arra, amire szükségük van, és amit a társadalom születésüktől fogva megtagad tőlük: a megfelelő fizikai biztonságot, az önkifejezés és az egyedivé válás lehetőségét, a minimális tiszteletet és az emberi méltóságot biztosító produktív élet esélyét.”⁴⁴

Ennek magyarázatára mutatja be a már említett azonosság- és különbözőség-tételt. Ahogy korábban mondtam, az azonosság-tétel megközelítésében a nők értékelése attól függ, hogy miben és mennyire azonosak a férfiakkal. E szerint, ha a jogi normákat az empirikus valóság alapján alkotják meg, és a nők nem különböznek a férfiaktól (mert társadalmi státuszuk alapján azonosak velük), a nőket minden olyan jog megilleti, amivel a férfiak rendelkeznek. Így tehát a nemi szerepeket semmilyen módon nem lehetne figyelembe venni a jogalkotás során. Ez természetesen magával hozza a pozitív diszkrimináció tilalmát is, mivel minden jellegű diszkriminációt diszkriminációnak tart, és az azonosság-tétel éppen a megkülönböztetést kívánja törölni a jogalkotás rendszeréből.

A különbözőség-tétel szerint a nők értékelése attól függ, hogy miben és mennyire nem hasonlítanak a férfiakra.

MacKinnon szerint, ha a nemek eltérő helyzetét az azonosság és különbözőség kérdéskörében próbáljuk meg értelmezni, eleve adott szemléletet fogadunk el.⁴⁵ Tehát, ha a korábbi fogalompárokat alkalmazzuk, a nemek egyenlőségét máris aszerint a nézőpont szerint vizsgáljuk, hogy elfogadjuk, a „férfi vált mindenek mértékévé”, azaz a férfi nézőpont érvényesül a semleges nézőpont helyett.⁴⁶ Bár az azonosság-tétel kedvezőnek tűnhet a nők hátrányos helyzetének javításában, mindkét tétel alapja a férfi norma, vagyis a férfiuralom.

A dominancia-szemlélet⁴⁷ újdonsága abban rejlik, hogy a korábbi elméletekkel szemben a nemek közötti egyenlőtlenséget a hatalomelosztás, hatalomhoz való hozzáférés problémájaként értelmezi.⁴⁸ A munkaerő-piaci diszkrimináció megjelenési formái mellett, a női szegénység, a prostitúció, a nőket érő (szexuális) erőszak mind olyan jellemzői a női létnek, amelyek megfelelő értelmezése a fenti két tétel vonatkoztatási keretében nem lehetséges.

Ennek az az oka, hogy ezeket szinte kizárólag a nők élik át, ezek a nők tapasztalatai, a nőiség sajátja, és nem az egyenlőtlenségekhez kapcsolódnak. A nők nem a férfiakhoz képest tapasztalják meg ezeket, jellemzően a nőket érintő problémákról van szó. MacKinnon szerint a nők társadalmi alárendeltségéért a politika felelős, mivel az alakítja ki a társadalom struktúráját, és „a társadalom a férfiakat a nőktől megkülönböztető minden sajátosságot jóváhagy.”⁴⁹

MacKinnon szerint a problémát tehát nem lehet csupán a különbözőség alapján megmagyarázni: akkor ugyanis a nemi diszkrimináció csupán szexizmus lenne. Azonban, ha a nemi szerepet nem különbözőségnek, hanem olyan egyenlőtlenségként értelmezzük, amely társadalmilag konstruált különbségtétel eredménye, akkor mindez rávilágít a „szisztematikus férfiuralomra”. A szerző szerint az egyenlőtlenség rendszere szándékos diszkrimináció nélkül

⁴⁴ MacKinnon 2001: 30. o.

⁴⁵ MacKinnon 2001.

⁴⁶ MacKinnon 2001: 33. o.

⁴⁷ A dominancia-szemlélet az amerikai feketék diszkriminációjával kapcsolatosan született meg, s e példán keresztül könnyebben is megérthető lényege: a faji alapú hátrányos megkülönböztetés alapvetően nem ad magyarázatot a feketék társadalomban betöltött helyzetére. Azért nem ad rá magyarázatot, mert önmagában a megkülönböztetés nem értelmezhető. A diszkrimináció oka a fehérek dominanciájában, a fehérek hatalmában rejtőzött (rejtőzik), s azért vált meghatározóvá. Ha ezt a gondolatmenetet rávetítjük a nemek helyzetére, azt mondhatjuk, hogy hiába különböznek a nők éppen annyira a férfiaktól, mint a férfiak a nőktől, társadalmi helyzetük eltér, mert hatalmuk eltérő, s ennek okát a nemek kontextusában a férfiak dominanciájában kell keresnünk (MacKinnon 2001). Ez a szemlélet tehát a nemek szerinti egyenlőtlenségeket a nők alárendelt társadalmi helyzetének szemszögéből vizsgálja.

⁴⁸ MacKinnon 2001.

⁴⁹ MacKinnon 2001: 33. o.

is fennmarad. A dominancia-szemlélet szerint a nőket érő hátrányos megkülönböztetés tehát „nem morális, hanem politikai probléma.”⁵⁰

Irodalomjegyzék

Balogh Lídia: A gender mint jogi fogalom: – és egy kérdés: mit adott a nőknek a gender? In *Fundamentum* 2023/1. szám, pp. 38-55.

Bandura, Albert: Social-Learning Theory of Identificatory Processes. In *Handbook of Socialization. Theory and Research*. Goslin, David A. (szerk.): Rand McNally & Company, Chicago, 1969, pp. 213-262.

Barát Erzsébet Paradoxes of the Right-Wing Sexual and Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies. In *Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe*. Möser, Cornelia – Ramme, Jennifer – Takács, Judit (szerk.): Palgrave Macmillan, London, 2021, pp. 173–199. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81341-3_7

de Beauvoir, Simone: A második nem. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969

Belinszki Eszter: A munka nemesít? Elméleti magyarázatok a nők munkaerő-piaci részvételéről. In *Szociológiai Szemle*, 1997/1. szám, 7. évf, 133-153. o.

Burchard, Melissa: Feminist Jurisprudence. In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2004. <http://www.iep.utm.edu/jurisfem/> (2025.05.12.)

Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: Through the labyrinth. The truth about how women become leaders. Harvard Business School Press, Boston, 2007 [2007a]

Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In Nagy Beáta (szerk.): *Szervezet, menedzsment, nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 2007, [2007b] 50–68. o.

Derks, Belle – Ellemers, Naomi – Laar, Colette van – Groot, Kim: Do sexist organizational cultures create the Queen Bee? In *British Journal of Social Psychology*, 2011, pp. 519-535. <https://doi.org/10.1348/014466610X525280>

Eagly Alice H. – Wood Wendy: The origins of sex differences in human behavior: evolved dispositions versus social roles. In *American Psychologist*, 1999, Vol. 54, No. 6, pp. 408-423. <https://doi.org/10.1037//0003-066X.54.6.408>

Ellemers, Naomi – van den Heuvel, Henriette – Gilder, de Dick – Maass, Anne – Bonvini, Alessandra: The underrepresentation of women in science: Differential commitment or the queen bee syndrome? In *British Journal of Social Psychology*, 2010, Vol. 43, pp. 315-338. <https://doi.org/10.1348/0144666042037999>

⁵⁰ MacKinnon 2001: 40. o.

Fényes Hajnalka: A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. Debrecen University Press, Debrecen 2010, 228. o.

Fiske, Susan T.: Sztereotipizálás, előítélet és diszkrimináció: társas torzítások. In Fiske, Susan T.: Társas alapmotívumok. Osiris, Budapest, 2006, 511-582. o.

Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 715. o.

Joó Mária: Simone de Beauvoir filozófiája és a Második nem. In Pro Philosophia Füzetek, 2003, 35. szám, 35–55. o.

Kovács Mónika: Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. In Educatio, 2007/1. szám, 99–114. o.

Kovács Eszter: Az angolszász viták jelentősége a magyar kormányzat „genderideológiára” hivatkozó mozgósításában és a hamis szembeállítások meghaladásában. Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E folyóirat 2018/1. szám, pp. 46-67. o. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33839/32911> (2025.05.06.)

Lovász Anna – Telegdy Álmós: Munkapiaci diszkrimináció – típusok, mérési problémák, empirikus megoldások, 21–30. o. In Sik, Endre – Simonovits, Bori (szerk.): A diszkrimináció mérése: E-tankönyv. ELTE TÁTK, Budapest, 2012, 351. o.

MacKinnon, Catharine A.: Feminizmus, marxizmus, módszer és az állam: úton a feminista jogelmélet felé, (ford. Péter Orsolya) 127-153. o. In Szabadsfalvi József (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996.

MacKinnon, Catharine A.: Különbözőség és dominancia. A nemi diszkriminációról (1984). In A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról. Pont Kiadó, Budapest, 2001, 30–41. o.

Minow, Martha: Feminist Reason: Getting it and losing it. In Journal of Legal Education, Vol. 38, No. 1/2, March/June 1988, 47-60. o.

Monori Gábor: Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése. Doktori értekezés. 2011, Pécs <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/monori-gabor/monori-gabor-vedes-ertekezes.pdf> (2025.05.13.)

Nagy Beáta: Női menedzserek. Aula Kiadó, Budapest, 2001.

Nguyen Luu Lan Anh: Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. In Magyar Pszichológiai Szemle, 2005/ 1. szám, LX évf. 111–134. o. <https://doi.org/10.1556/mpszle.60.2005.1-2.7>

Pálóczi Bence – Nagy Beáta: Nemi sztereotípiák a mese- és gyermekkönyvekben, pp. 85-102. In Kovács Mónika (szerk.): Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017, 236 p.

Ridgeway, Cecilia L. – Bourg, Chris: Gender as status: an expectation states theory approach. In Eagly, A. H. – Beall A. E. – Stenberg, R. J. (eds.): The psychology of gender, 2nd edition. Guilford Press, New York, 2004, 217-241 o.

Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In Jogi Tanulmányok, 2016/1. szám, pp. 275-284.

Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, pp. 55-90. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.3.55>

Staines, Graham – Epstein Jayaratne, Toby – Tavis, Cavis: The queen bee syndrome. In Psychology Today. Vol 7, No 8, 1974, pp. 55–60. <https://doi.org/10.1037/e400562009-003>

Szabadsfalvi József: Tradíció és kritika. A kritikai jogi gondolkodás múltja és jelene. In Szabadsfalvi József (szerk.): Jogbölcseleti előadások. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998, 245-264. o.